

Over tolerantie gesproken

**Tien beschouwingen uit de
Voorjaarscolleges Rotterdam 2016**

Redactie: Frans Krap en Willem Sinninghe Damsté

FAMA

maçonnieke uitgeverij

Over tolerantie gesproken

Tien beschouwingen uit
de Voorjaarscolleges Rotterdam 2016

Bird of Self-Knowledge

Over tolerantie gesproken

Tien beschouwingen uit de
Voorjaarscolleges Rotterdam 2016

Redactie: Frans Krap, Willem Sinninghe Damsté

Tolerantie en Theoterrorisme

Paul Cliteur

Inleiding

In deze bijdrage aan een boek dat geheel gewijd is aan tolerantie wil ik ingaan op de relatie tussen tolerantie en het religieus geweld, meer specifiek tolerantie en religieus terrorisme of “theoterrorisme”. Maar ik kan mij voorstellen dat de stelling dat het hedendaags religieus geweld een specifiek *religieuze* dimensie heeft enige toelichting behoeft.

Laten we eens een klein gedachte-experiment plegen. Dat is dan dat als schrijver van deze bijdrage niet zou optreden Paul Cliteur, maar een internationaal bekende politicus als Tony Blair, George W. Bush, Barack Obama, Hillary Clinton, Ban Ki-Moon of Kofi Annan. Dan zou het antwoord op de hier gestelde vraag – de vraag of een relatie bestaat tussen religie en geweld – heel kort zijn. Dat antwoord is dat *geen enkele relatie bestaat tussen religie en geweld*. Religie is één ding. Geweld iets anders. *And never the twain shall meet*. Dat betekent: er is enerzijds een theologie, zoals die aan universiteiten en instellingen van hoger onderwijs wordt gedoc-eerd. Maar er is ook zoiets als de theologie van politici. En die politici zijn *unisono* van mening dat religie en geweld niets met elkaar te maken hebben.

Een voorbeeld ter illustratie. De Britse auteurs Ophelia Benson en Jeremy Stangroom gaan in hun boek *Does God Hate Women?* (2009) uitvoerig in op die wijdverbreide overtuiging die men bij vele belangrijke politici kan aantreffen tegenwoordig. Die overtuiging dat religie en geweld niets met elkaar van doen hebben is weer onderdeel van een bredere consensus, namelijk dat religie een uitsluitend *gunstige* invloed heeft op politiek en moraal.

Benson en Stangroom halen enkele belangrijke kroongetuigen aan van dit standpunt. De vrouw van Tony Blair, Cherie Booth, zei

bijvoorbeeld tijdens een lezing dat het idee van *mensenrechten* zijn wortels heeft in de wereldreligies. Die wereldreligies kunnen in bepaalde opzichten van elkaar verschillen, maar wat ze gemeenschappelijk hebben is de overtuiging dat het menselijk wezen, de menselijke persoon, een onschatbare waarde heeft. Dat brengt Cherie Booth ertoe te denken (en ook te zeggen) dat wanneer het *lijkt* alsof bijvoorbeeld de onderdrukking van vrouwen steun vindt in heilige teksten, dit maar schijn is. Dan zijn die teksten “niet goed geïnterpreteerd”.

Die opvatting, de opvatting dat religie *in wezen* iets goeds en weldadigs is, die vinden we bij alle politieke leiders, zeggen Benson en Stangroom. George Bush bijvoorbeeld was van mening dat het geloof, mits goed verstaan, uit is op het realiseren van een vreedzame wereld. Kofi Annan, de voormalige secretaris-generaal van de Verenigde Naties, beweert dat alle religieuze praktijken, hoewel schijnbaar verschillend aan de buitenkant, allemaal gericht zijn op genade, tolerantie en liefde. En Tony Blair, de echtgenoot van Cherie, dacht dat religieus fanatisme niet verenigbaar is met “ware religie” (let op het woordje “ware”).¹

Het boek van Benson en Stangroom verscheen in 2009 en daarom zijn de voorbeelden van haar politici enigszins gedateerd. Toch is de opvatting onder politici dat religie **niets** met geweld te maken heeft en dat derhalve de notie van “religieus geweld” een *contradictio in terminis* bevat, niet veranderd. Hillary Clinton zei: “Of je ze nu ISIS of ISIL noemt, ik weiger om te spreken van een islamitische staat, omdat ze noch islamitisch zijn **noch** een staat”.²

Let op die schijnbaar zelfbewuste woorden “ik weiger”. Alsof het een kwestie is persoonlijke appreciatie. En ook: alsof het om een normatieve kwestie gaat. Wanneer is dat “ik weiger” op zijn plaats? Je kan zeggen: “Ik weiger vrouwen een hand te geven, want vrouwen zijn onreine wezens”. Of: “Ik weiger naar stierenvechten te gaan, want stierenvechten is dierenmishandeling”. Of:

“Ik weiger pornografische afbeeldingen te bekijken, want pornografie is vrouwenonderdrukking”.

In het hier geschetste palet aan morele overtuigingen is de frase “ik weiger” op zijn plaats (hoewel we inhoudelijk sterk kunnen verschillen over de morele overtuigingen die in deze zinnen tot uitdrukking te komen). Maar als je zou zeggen: “Ik weiger te geloven dat de aarde om de zon draait”. Of: “Ik weiger te geloven dat twee keer twee vier is”. Dan hebben we te maken met een heel ander soort weigerachtigheid. Het is de weigerachtigheid een wereld te accepteren die anders in elkaar zit dan wij zouden hopen dat die in elkaar zit.

De vraag is nu waarop *Clinton's weigerachtigheid* betrekking heeft. Ik denk op het laatste: zij geeft gewoon aan dat zij, al het bewijsmateriaal voor het tegendeel ten spijt, zich heeft vastgebeten in een bepaalde normatieve overtuiging, terwijl het hier een feitelijke kwestie betreft.

Ik denk dat zij daar niet verstandig aan heeft gedaan. Zou het niet kunnen, ben je geneigd te denken, dat IS wel degelijk een *religieuze beweging is*, maar dat we niettemin alles in het werk moeten stellen om ervoor te zorgen dat het geen staatsmacht krijgt? Maar het lijkt wel alsof Clinton denkt dat zij op de één of andere manier *een daad stelt* door het religieuze karakter van deze hypergewelddadige beweging te ontkennen. Het lijkt wel alsof zij in zekere zin een soort overwinning op IS denkt te behalen door IS tegen te spreken ten aanzien van een centrale claim die door die beweging gemaakt wordt. Zo van: “Jullie beweren dat je religieus bent, nou, ik zeg jullie ‘mooi niet!’”.

En daar zou dan iets mee gewonnen zijn.

Religie wel een basis voor geweld?

Dat het hedendaags terrorisme wel degelijk iets met religie te maken heeft wordt verdedigd door een groep van denkers die wordt aangeduide als “de nieuwe atheïsten”. Dat zijn: Richard

Dawkins, Christopher Hitchens, Sam Harris en Daniel Dennett.³ Dat het hedendaags terrorisme religieuze wortels heeft is ook de stelling van Robert Spencer⁴ en Daniel Pipes,⁵ twee Amerikaanse islam-deskundigen. Dat het hedendaags terrorisme iets te maken heeft met de heilige bronnen van de monotheïstische godsdiensten heb ik zelf verdedigd in *Het monotheïstisch dilemma* in 2010.⁶ Ik heb daar zelfs een nieuw woord voor geijkt. Het hedendaags terrorisme is “theoterrorisme”. Het is geweldsgebruik, terroristisch geweldsgebruik, maar gebaseerd op een bepaalde conceptie van god.

De opvatting van diegenen die wijzen op de religieuze bronnen van het hedendaags geweld is een minderheidspositie. Ik kan het niet ontkennen, helaas. En die opvatting wordt door de gevestigde politiek met alle macht buiten de deur gehouden. Onlangs verscheen een boek met als titel *The Oxford Handbook of Religion and Violence*.⁷ Het bevat veertig bijdragen over religie en geweld en als redacteurs treden op: Mark Juergensmeyer, Marto Kitts en Michael Jerryson. Als Tony Blair en Hillary Clinton de redacteurs van dat boek zouden zijn geweest, dan zou het dus geen veertig bijdragen bevatten, maar niet één. Immers religie en geweld zijn elkaar uitsluitende categorieën.

Wat ik met dit voorbeeld natuurlijk hoop duidelijk te maken, is dat men kan twijfelen aan de standaardverklaring van het hedendaags terrorisme. En ik denk ook dat die standaardverklaring onder druk staat tegenwoordig.

Dat brengt mij bij de grote hoeveelheid van verklaringen die men voor sociale verklaringen kan aanvoeren. Ik moet heel eerlijk zeggen dat ik weleens twijfel aan mijn eigen verklaring dat het hedendaags terrorisme ondubbelzinnig met religie te maken heeft. Ik ga daar zo de redenen voor aangeven. Maar nu eerst nog: wat sterkt mij in het vermoeden dat de “religieuze verklaring” van het terrorisme weleens beter kan zijn dan de “seculiere verklaring”?

Mijn antwoord daarop is kortweg dit: de verklaringen van politici die keer op keer aangeven dat het terrorisme niets, maar dan ook niets, met religie te maken hebben beginnen steeds holler te klinken naarmate duidelijk wordt dat hun diagnose van het verschijnsel zo *weinig praktisch succes heeft*.

Weinig succes

Weinig succes. Mag ik dat zeggen? Mogen *we* dat zeggen na Parijs, na Brussel, na ...

Een van de meest opvallende dingen aan de hedendaagse reacties op de recente aanslagen is volgens mij, dat zo zelden de vraag naar de politieke verantwoordelijkheid wordt gesteld. Voor *alles* worden politici ter verantwoording geroepen. Niet voldoende werkgelegenheid? De minister van economische zaken moet het komen uitleggen. De varkenspest uitgebroken? De minister van landbouw heeft zich te verantwoorden. Maar als het om *terroristische aanslagen* gaat wordt daar tegenaan gekeken alsof het om een totaal onbegrijpelijk en onbeheersbaar proces gaat. Zoals Hendrik VIII niet werd aangesproken door de bevolking van Engeland op het uitbreken van de "sweating disease" (iets waar hij niets aan kon doen, tenslotte), zo kijken veel mensen tegenwoordig aan tegen terroristische aanslagen.

Maar zou men ook niet kunnen zeggen dat *kennelijk* de overheid faalt in de meest elementaire taak die een overheid te vervullen heeft: handhaving van het geweldsmonopolie op het grondgebied van de staat? Dus een overheid, een staat, die faalt op het punt waarop deze overheid, deze staat, zou moeten slagen, wordt daarop nauwelijks aangesproken. Wat men doet bij terroristische aanslagen, is met aanstekers en kaarsjes bij elkaar gaan zitten, maar er is niemand die zegt: "overheid, wij burgers, wij willen waar voor ons geld – wij verwachten dat u dit maatschappelijk euvel voor ons oplost".

Tot zover de verantwoordelijkheidskwestie.

Nu die van de oorzaken. Nu zou men de vraag kunnen stellen naar de *oorzaak* van het geringe succes van overheden om het terroristisch gevaar te beteugelen. Men is aan het vissen in de verkeerde vijver. Hillary Clinton, Tony Blair, George W. Bush, Barack Obama en de hele verzameling andere politici (en nog-maals: zij hebben *unisono* de mening dat religie niets met geweld van doen heeft) hebben gewoon een verkeerde diagnose van hoe de wereld in elkaar zit. We zitten bij de dokter die tuberculose met een aderlating aan het bestrijden is. Sinds 9/11 zitten we ten aanzien van de verklaring van het theoterrorisme op het verkeerde spoor.

Wat is dan wel het juiste spoor?

Dat is erkennen dat het terroristisch geweld een religieuze basis heeft. Kortom, we zouden moeten luisteren naar de terroristen zelf.

De vier bouwstenen van het theoterrorisme

Met dat laatste, luisteren naar de terroristen zelf, zijn we bij een opmerkelijk punt aangekomen. Want net als de politici volledig eensgezindheid zijn over de oorzaken van het terrorisme, geldt dat ook voor de terroristen zelf. Die hebben ook een opvatting over wat hen motiveert. En het opmerkelijke is: *die is precies tegengesteld aan die van de politici*. De Kouachi-broers die de redactie van *Charlie Hebdo* uitmoordden. Mohammed Bouyeri die Theo van Gogh om het leven bracht. De man die met een bijl gewapend het huis van de Deense cartoonist binnendrong. Mohammed Sidique Kahn, de leider achter de aanslagen in de Londense metro. De moordenaars van Lee Rigby, de Britse militair die in Londen werd doodgehakt. Al deze mensen hebben uitvoerige verklaringen afgelegd over wat hen motiveert. En zij zeggen allemaal hetzelfde: het was een opdracht van God. Of het was een opdracht van de organisatie die God op aarde vertegen-

woordigt, dat wil zeggen: Al Nusra. Of Al Qaida-Jemen, in naam waarvan de Kouachi-broers hun Parijse missie uitvoerden. Of IS, de jongste spruit aan de boom van het internationaal theoterrorisme. Terrorisme wordt gezien als een legitieme tactiek om “theo” te behagen.

Dan kan Hillary Clinton wel beweren dat zij beter weet wat de Kouachi-broers beweegt dan wat die broers *zelf denken* wat hun motieven zijn, maar vanwege het uiterst geringe succes van Hillary, van Barack, van George W. en van Tony of David ga ik er dan toch maar even vanuit dat Saïd en Chérif Kouchi beter weten wat hen beweegt dan de politici.

Het minste wat we kunnen doen is eens te *proberen* een reconstructie te maken van de contouren van de ideologie, de theorie, de overtuiging, of, zoals ik het hier genoemd heb, de “theologie” van de theoterroristen. Ik beloof u, ik zal u nergens op vastpinnen, maar laten we *for the sake of argument* eens zien of de religieuze traditie ons aanknopingspunten biedt voor een begrip van het theoterroristisch geweld.

Volgens mij zijn dan in de traditie van het monotheïsme vier elementen te vinden die aanknopingspunten bieden voor het terroristisch geweld.

Men kan ook zeggen: het monotheïstisch dilemma heeft vier elementen.

Morele heteronomie

Het eerste is het probleem van de morele heteronomie. Dat laat zich goed uitleggen aan de hand van een situatie die zowel in de Hebreeuwse bijbel als ook in de Koran beschreven wordt. Het dilemma voltrekt zich in Genesis 22 rond de figuur van Abraham van wie gevraagd wordt iets te doen wat geen zinnig mens zou doen: het vermoorden van zijn eigen zoon, om geen andere reden dan dat het bevolen wordt door een goddelijke macht. In de christelijke traditie wordt het altijd voorgesteld als een “test”, een

test overigens waarvoor Abraham met vlag en wimpel slaagt, want hij is bereid het offer te brengen (net als de zoon trouwens die, merkwaardig genoeg, geen enkel protest laat horen). De goede afloop (na Abrahams bereidheid het offer te brengen, mag de zoon toch in leven blijven) doet niets af aan de moraal van het verhaal die eruit bestaat dat Abraham door niemand anders dan de Heer zelf *wordt geprezen* voor zijn bereidheid: “Omdat je dit hebt gedaan, omdat je mij je zoon, je enige niet hebt onthouden” (Genesis 22: 16), wordt hij uitvoerig gecomplimenteerd (ook in Koran 37:109).

Dat prijzen heeft een belangrijke filosofische betekenis. Het is de basis van de monotheïstische ethiek. Die bestaat eruit dat moraal alleen verbindend is wanneer die een grondslag heeft in het volgen van de wil van God. Moraal die *niet* gebaseerd is op de wil van God, is willekeurig en mist verbindende kracht. Men spreekt van “morele heteronomie” (religie bepaalt de moraal), ter onderscheiding van “morele autonomie” (moraal bepaalt de religie)

Anarchie

Een tweede aspect van het monotheïstisch dilemma kunnen we illustreren aan de hand van het verhaal uit Numeri 25, een van de boeken uit het Oude Testament. Daar laten de Israëlitische vrouwen zich in met vrouwen van een buurvolk, waarbij zij ook de God van het buurvolk aanbidden: Baäl, de concurrent van Jahweh. Nu is het niet Abraham die een ingeving uit de andere wereld ontvangt over wat dient te gebeuren, maar een zekere Pinechas. Pinechas pakt zijn speer en doodt een Israëlitische man en een vrouw van het buurvolk waarmee de Israëlitische mannen zich hadden ingelaten. Opnieuw is er lof van de zijde van de Heer: “Dankzij Pinechas (...) heb ik mijn woede tegen de Israëlieten laten varen”, wordt door de Heer gezegd (Numeri 25: 11).

Ik noem dat “anarchie” omdat Pinechas niet de wetten van de staat als uitgangspunt neemt, maar zijn eigen interpretatie van

goddelijke geboden. Het is een soort religieus gemotiveerde eigenrichting.

Theocratie

Dat brengt ons op een derde punt. Pinechas en Abraham handelen op basis van ingevingen die zij menen te hebben ontvangen uit een andere werkelijkheid. Zij denken niet na over moraal, zij legitimeren moraal niet met redelijke overwegingen, maar alleen door te verwijzen naar wat zij menen te hebben begrepen van "God". Vaak ziet men echter in de monotheïstische traditie dat zich tussen God en mens middelaars aandienen: interpreteren die menen nog net iets beter te weten wat God van ons wil dan gewone stervelingen. Zo ontstaan de priesters, imams, profeten, pausen en ayatollahs. In het verhaal uit 1 Koningen 18 kunnen we zien hoe dat vertrouwen op die middelaars vaak dodelijke gevolgen kan hebben. In dat verhaal gaat het wederom (namelijk net als in Numeri 25) om afgodendienst. En opnieuw is het de god Baäl die als concurrent van Jahweh optreedt. Maar nu staat niet de individuele geweldspleger centraal (Pinechas), maar de figuur die tot dat geweld oproept. Dat is de profeet Elia. Nadat die profeet Elia heeft "bewezen" dat zijn god (Jahweh) de ware god is, roept hij op tot het vermoorden van de profeten van de concurrerende godsdienst. Elia zegt: "Grijp de profeten van Baäl". En nadat dit was gebeurd, liet hij die allemaal ter dood brengen (1 Koningen 18:40).

Elia is dus een religieuze leider die op basis van een vermeende godskennis opdracht geeft tot moord en doodslag. Hij doet dat omdat hij vindt dat de profeten van de concurrerende godsdienst het volk verleiden tot aanbidding van de pseudo-god. Zijn god, Jahweh, zou moeten regeren (theocratie) met Elia als een middelaar tussen god en mens. (Elke theocratie is natuurlijk *de facto* een regering door degenen die menen met het gezag van god te kunnen spreken, een regering door de "Elia's").

Martelaarschap

Het vierde element van het monotheïstisch dilemma is wat men zou kunnen noemen “martelaarschap”. Een martelaar is iemand die wil sterven voor een heilige opdracht. Izaäk, de zoon van Abraham, was een martelaar. In zekere zin ook Abraham zelf, want hij wil zijn zoon wel afstaan voor iets dat hij denkt dat een goddelijke opdracht is. Maar ook Pinechas is een martelaar in de zin dat als zijn moordactie verkeerd uitpakt en hij zou worden gestraft door Mozes (de officiële leider van het Israëlitische volk op dat moment), hij naar alle waarschijnlijkheid wel bereid zou zijn te sterven voor de heilige zaak.

Het meest bekende voorbeeld van martelaarschap (het voorbeeld van het martelaarschap van Jezus Christus zelf, waarop in feite het christendom gebaseerd is, laat ik hier buiten beschouwing) is echter het verhaal, zoals dat beschreven wordt in 2 Makkabeën 7 over een moeder die nog liever haar zeven zoons laat doodmartelen door de dictator van die tijd, dan dat zij hen en zichzelf varkensvlees laat opdringen. Dit is dus een ander “martelaarschap” dan dat van Abraham en Izaäk en ook dat van Pinechas, immers de moeder en haar zoons vermoorden zelf niemand, maar zij *laten* zich nog liever martelen en vermoorden dan dat zij toegeven aan de onredelijke eisen van de dictator (die met hun godsdienstige overtuiging conflicteren).

De relevantie van deze verhalen

Wat is de relevantie van deze verhalen?

Ik denk dat zij ons een beeld geven van de mentaliteit zoals we die heden ten dage aantreffen in de meest markante vorm van religieus gemotiveerd terrorisme uit onze tijd: het jihadistisch theoterrorisme. De combinatie van (a) morele heteronomie, (b) anarchie, (c) theocratie en (d) martelaarschap is nu precies wat het denken van Khomeini, Al-Baghdadi, Bin Laden, IS, Al-Nusra, Boko Haram, de Kouachi-broers (de moordenaars van de *Charlie*

Hebdo-redactie) kenmerkt. Wie wil *begrijpen* wat hedendaagse terroristen bezielt, kan dat leren door de logica die in deze verhalen besloten ligt goed te bestuderen. Er is (i) een terrorist die zelf bereid is geweld te gebruiken (Pinechas); (ii) een religieuze opdrachtgever voor dat geweld (Elia); (iii) een fanatieke bereidheid tot het brengen van offers (Abraham, Izaäk, de moeder van de zoons en de zoons zelf). Die logica is: (a) Niet mijn wil, maar uw wil geschiede; (b) als de vorst iets doet dat tegen de geopenbaarde wil van God ingaat is terrorisme geoorloofd; (c) wie de wil van God het beste kent, moet altijd in zijn bevelen worden gevolgd; (d) wees niet bevreesd voor de consequenties, want na de dood wacht ons een andere wereld waarin alles wordt gecompenseerd (beloning voor de martelaars).

Het zal duidelijk zijn dat het hier een *letterlijk* dodelijk mengsel van overtuigingen betreft *wanneer dat werkelijk in de praktijk wordt gebracht*.

Hoever gaat tolerantie?

Maar dat is natuurlijk precies wat gebeurt tegenwoordig. Londen, Istanbul, Parijs, Brussel, Orlando – vele landen en steden worden tegenwoordig getroffen door religieus terroristische aanslagen. Of, zoals ik het genoemd heb: theoterroristische aanslagen.

Onze overheden zitten met de handen in het haar, omdat zij die aanslagen niet kunnen voorkomen. En zij kunnen die aanslagen niet voorkomen, omdat zij geen juiste diagnose kunnen stellen over waar die aanslagen vandaan komen: hoe die zijn gemotiveerd.

Waarom die overheden zulke moeite hebben om de oorzaken te benoemen op de manier zoals ik dat hierboven heb gedaan, is op zichzelf een interessant onderwerp voor reflectie. Maar ik ga dat vraagstuk nu niet proberen op te lossen. Ik wil een paar opmerkingen maken over het theoterrorisme in relatie tot tolerantie.

Mijn stelling is: we hebben enerzijds *teveel* anderzijds *te weinig* tolerantie.

We hebben te weinig tolerantie in de zin dat theoterroristen niet kunnen leven met pluriformiteit. Zij kunnen niet leven met de gedachte dat hun profeet die voor hen het alfa en omega van heiligheid vertegenwoordigt voor andere mensen een ordinaire volksman is (of erger). En dus gaan ze aanslagen plegen op mensen die hun opvattingen over de profeet de vrije loop laten, zoals gebeurd is op 7 januari 2015, toen de redactie van *Charlie Hebdo* werd uitgemoord.

Nu zullen waarschijnlijk de Kouachi-broers (of mensen die soortgelijke plannen hebben) niet meer bereikbaar zijn voor lessen in tolerantie (want daar hebben we het dan over). Maar wel kunnen overheden (*moeten* overheden, als u mij toestaat het iets voortvander te formuleren) proberen om te zorgen dat de Kouachi-broers geen *Nachrichten* krijgen. Overheden moeten, met andere woorden, ten opzichte van de meer kwetsbare delen van hun bevolkingen duidelijk gaan maken dat democratische rechtsstaten veel beter zijn om in te leven dan theocratieën (een negatief reisadvies voor het kalifaat in Syrië). Zij zullen dus ook hun koudwatervrees om te moraliseren, om het “eigen gelijk” niet uit te venten, moeten overwinnen. Tolerantie moet weer als een echt centrale waarde “gepredikt” worden. Wie denkt dat dit juist *niet* moet gebeuren, omdat anders de “hakken in het zand gaan” zou wel eens onderdeel kunnen vormen van het probleem (in plaats van de oplossing).

Dat brengt mij op het *teveel* aan tolerantie. Hierboven ging het dus om het te weinig aan tolerantie: te weinig tolerantie bij de theoterroristen en hun omgeving. Maar er is ook *teveel* tolerantie. Dat *teveel* slaat erop dat overheden in Europese natie-staten niets, althans niets significant, hebben ondernomen tegen het radicaliseren van hun bevolkingen. Men ging uit van een verkeerd begrepen tolerantie. Men dacht dat men niet mocht ingrijpen. Men

dacht dat men “respect” zou moeten hebben voor het niet-respectabele. Die politiek van de afgelopen vijftien jaar is ons fataal geworden. Maar misschien is het niet te laat om het roer om te gooien.

-
- ¹ Benson, Ophelia, Stangroom, Jeremy, *Does God Hate Women?*, Continuum, London/New York 2009, p. 34.
 - ² Aangehaald bij: Spencer, Robert, *The Complete Infidel's Guide to ISIS*, Regnery Publishing, Washington 2015, p. xxiv.
 - ³ Stenger, Victor J., *The New Atheism: Taking a Stand for Science and Reason*, Prometheus Books, Amherst N.Y. 2009; Amarasingam, Amarnath, ed., *Religion and the New Atheism: A Critical Appraisal*, Brill, Leiden 2010.
 - ⁴ Spencer, Robert, *Religion of Peace? Why Christianity Is and Islam Isn't*, Regnery Publishing, Inc., Washington DC 2007.
 - ⁵ Pipes, Daniel, “Radical Islam creates terrorism”, in: *Times of India*, March 21, 2016.
 - ⁶ Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2010.
 - ⁷ Juergensmeyer, Mark, Kitts, Margo, and Jerryson, Michael, eds., *The Oxford Handbook of Religion and Violence*, Oxford University Press, Oxford 2016 (2013).